

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Derya Örs*

Özet: 7./13. yüzyılın büyük mutasavvıf yazarlarından birisi olan Necmuddîn-i Râzî, Moğol istilâsından kaçarak Anadolu topraklarına sığınmış ve klâsik Fars edebiyatının önemli eserlerinden birisi sayılan *Mirsâdu'l-İbâd* adlı tasavvufî kitabını Sivas'ta kaleme alarak Selçuklu sultanı Alâuddîn Keykubâd'a ithaf etmiştir. Bu makalede Necmuddîn-i Râzî'nin yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal özellikleri üzerinde durulmuş, yazarın hayat hikâyesi ve eserleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Necmuddîn-i Râzî, İran, tasavvuf, *Mirsâdu'l-İbâd*.

Najm al-din Razi: His Life and Works

Summary: Najm al-din Razi who is one of the greatest Sufi writers of 13th century of Iran, escaping from Mongol invasion came to Anatolia and wrote his famous mystic book "*Mirsâd al-İbâd*" at Sivas and presented it to the Saljuqid king Alâ al-dîn Kaykubâd. In this article the author investigates the social and political events of the period that Najm al-din Razi lived and deals with his life and works in detail.

Keywords: Najm al-din Razi, Iran, sufism. *Mirsâd al-İbâd*.

* Doç. Dr., A.Ü.D.T.C.F. Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Giriş

7.113. yüzyıl Türk, İran ve İslâm tarihinde pek çok bakımdan bir dönüm noktası olmuştur. Bugün bir kısmı Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Azerbaycan ve İran içlerinde kalan ve bçta Türk, Fars ve Arap halkları olmak üzere birçok etnik grubun bir arada yaşadığı Türkistan, Maverâünnehir ve Horasan havzasında, bilim, kültür, sanat ve medeniyetin zirveye ulaştığı bir sırada ortaya çıkan Moğol istilâsı yalnızca o bölgede değil, bütün dünya tarihinde büyük değişimlere yol açmıştır. Bu yüzyılda bir yandan bilim, sanat, kültür, felsefe ve tasavvuf gibi sahalarda göz alıcı gelişmeler ve ilerlemeler yaşanırken, diğer yandan dinî hoşgörünün hızla ortadan kaybolması, taassuptan kaynaklanan mezhep çatışmalarının artması, felsefe, kelâm ve tasavvuf okulları arasındaki bitip tükenmek bilmez diyalektik tartışmalar, ülkeler ve sultanlar arasındaki bitip tükenmek bilmez diyalektik tartışmalar, iktidar mücadelesi ve genel olarak toplumsal yozlaşma, İslâm coğrafyasının bu önemli ve büyük bölgesinin, ayak sesleri hızla yaklaşan Mogol istilâsına karşı hazırlıksız yakalanmasına neden olmuştur¹.

7.113. yüzyılın başlarından itibaren yoğunlaşan ve 61611221'de İran topraklarına ulaşan Mogol akınları, kısa zamanda büyük bir istilâ ve katliam hareketine dönüşmüş, bu saldırılar o sırada Harezmsahların egemenliği altında bulunan Horasan ve Harezm bölgesini² etkisi altına alarak Otrar, Cend, Fenaket, Hocend, Buhara, Belh, Semerkant, Nahşeb, Tirmiz, Merv ve Nişabur gibi yüzlerce yıllık geçmişe sahip olan bilim ve medeniyet merkezlerinin acımasızca yakilip yıkılmasına, yağmalanmasına ve hepsinden kötüsünün asızsı bilimsel ve edebî eserin bir daha geri gelmemek üzere tarihin karanlıklarına gömülmesine yol açmıştır³. Bu geniş coğrafi bölgede yaşanan karg q a yüz binlerce insanın ölümüne, kitle halinde göçlere, bu cümleden olarak pek çok şair, yazar, âlim, Nozof, mutasavvıf ve benzeri kültürel şahsiyetin Maverâünnehir üzerinden İran'ın içlerine, Fars, Kirman, Hindistan, Bağdat, Şam ve Anadolu'ya kaçarak daha güvenli bölgelere göç etmek zorunda kalmasına neden olmuş, örneğin *El-Mu'cem fi Me'ayir Eş'âri'l-Acem*'in yazarı Şems-i Kays-i Râzî 61411217'de Harezm'den ayrılmış, *Lubâbu'l-Elbâb*'ın yazarı Muhammed-i Avfi 616/1219'da Hindistan'a kaçmış, ileriki yıllarda Anadolu'daki tasavvuf, kültür ve edebiyat hayatına damgasını vuracak olan Mevlânâ Celâluddîn'in babası Bahâ-i Veled (6.62811231) ve ailesi de Mogol istilâsından kısa süre önce Belh'i terk etmişlerdir⁴. Kaçabilenlerle da Mogollarla bir şekilde uzlaşarak hayatta kalmayı başaranlar dışında, Şeyh Necmuddîn-i Kübrâ ve Ferîduddîn-i Attâr gibi yurtlarında kalarak Moğollara karşı direnmeye çalışan pek çok âlim 61811221 yılında Harezm'de katledilmiştir.

7./13. yüzyıl, o dönemde yanan toplumsal ve siyasal kargaşaya rağmen, aynı zamanda İran ve İslâm tasavvufunda, eserleri ve düşünceleriyle isimleri tarihe geçen nice seçkin şahsiyetin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bunlar arasında Ferîduddîn-i Attâr (6. 618/1221), Bahâ-i Veled (ö. 62811231), Şihâbüddîn Ebii Hafs Ömer-i Suhreverdî (6. 632/1234), Evhaduddîn-i Kirmânî (ö. 634/1236), Raziyyuddîn Ali-yi Lala (6. 642/1244), Şems-i

Tebrizî (ö. 645/1247), Sa'duddîn-i Hamevî (ö. 650/1252), Seyfuddîn-i Bâherzî (ö. 659/1260), Cemâluddîn Ahmed-i Cûzcânî (ö. 669/1270), Mevlânâ Celâluddîn (ö. 672/1273), Sadruddîn-i Konevî (ö. 673/1274), Necîbuddîn Ali-yi Şîrâzî (ö. 678/1279), Evhaduddîn Abdullah Beliyânî-yi Şîrâzî (ö. 686/1287), Fahrüddîn İbrahim-i Irâkî (ö. 688/1289) gibi birçok ünlü sufi vardır. Adı geçen sufilerden kimileri zorunlu olarak Anadolu'yu vatan edinmişler, tasavvufu birlikte, o sırada Fars dilini, edebiyatını ve kültürünü himaye eden Anadolu Selçuklularının egemenliğinde olan Anadolu'da Farsça'nın eskisinden daha çok gelişmesini ve yayılmasını da sağlamışlar, bu etki sadece dille sınırlı kalmamış, aynı zamanda Anadolu'da yeşeren siyaset ve düşünce hareketleri üzerinde yüzlerce yıl devam eden derin izler bırakmıştır⁵.

İbn Arabî ve onun öğrencisi Sadruddîn-i Konevî başta olmak üzere Anadolu'da toplanan Sa'duddîn-i Fergânî, Fahrüddîn-i Irâkî, Mueyyiduddîn-i Cendî, Evhaduddîn-i Kirmânî, Necmüddîn-i Râzî gibi sufiler bu topraklarda geniş ve etkili bir tasavvuf hareketinin başlamasını sağlamış, bu halka hiç kuşkusuz, Türk kültürünü yaşadığı çağdan yüzyılımıza kadar kesintisiz bir şekilde derinden etkileyen Mevlânâ Celâluddîn ile birlikte tamamlanarak ke-male ermiştir.

Fuat Köprülü, bu dönemde yaşanan ve Türk dili ve edebiyatının gelişimini de yakından ilgilendiren tarihî süreci, bu sufilerin Anadolu'ya yerleşmelerinin nedenlerini ve sonuçlarını veciz bir şekilde özetler: "*Anadolu Selçukluları daha ilk zamanlardan başlayarak sufilere karşı samimi bir hürmet ve iltifat göstermekteydiler. Bir taraftan Selçuklu saraylarında gördükleri bu büyük iyi kabul, diğer taraftan Moğol istilâsı, XIII. asır içinde de Anadolu'ya birçok tanınmış sufilerin gelmesine sebep olmuş ve bilhassa büyük şehirlerde tasavvuf cereyanları pek kuvvetlenmişti. Hükümdarlara ve emirlere uyarak birçok insanlar onlara intisab ediyorlardı... Harizm sahasından gelen Yeseviye mensupları ve Necmüddin Kübrâ müridleri, keza Horasan'dan göçen Kutbüddin Haydar dervişleri, Anadolu'nun her tarafına yayılarak tasavvuf propagandasına başladılar. İşte bu suretle XIII. yüzyılda Anadolu şehirlerinde İslâm tasavvufunun pek tanınmış simalarına tesadüf ediyoruz: Konya'da ... Muhyiddin Arabi, onun şârihi sayabileceğimiz Sadruddin Konevi, Farsça şiirleriyle tanınan Evhadüddin Kirmani, Tokat'ta ... Fahrüddin Iraki, Kayseri ve Sivasta Şeyh Necmüddin Daye, Sadr Konevi müridlerinden Mueyyidüddin Cendi, ... Sadüddin-i Fergani ve daha bu gibi sufiyane eserleri ve şiirleriyle bütün İslâm aleminde tanınmış birçok sufiler artık Anadolu'da yaşıyorlardı... Hakikaten de XIII. yüzyılda, bütün Anadolu'da onun (Şeyh-i Ekber) felsefesi hâkim olmuş ve yeni gelişmekte olan Türk şiiri bile derhal onun tesiri altında kalmıştır⁶."*

Bu makalede kendisini ve eserlerini tanıtmayı amaçladığımız dönemin ünlü sufi, yazar ve şairlerinden birisi olan Necmüddîn-i Râzî de 7./13. yüzyılda Moğol saldırılarının önüne katıp yerinden yurdundan ettiği ve Anadolu'ya sığınmak zorunda bıraktığı büyük âlimlerden birisidir⁷.

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Hayati

Müellif, *Mirsâdu'l-İbâd*'ın Hatimesi'nde⁸ tam adını "Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver⁹ el-Esedî er-Râzî" şeklinde zikreder. Buna göre künyesi Ebû Bekr, küçük adı Abdullah ve nisbesi Râzî'dir. "Dâye" ve "Necmuddîn" lakaplarıyla şöhret bulmuştur; kısaca "Necm-i Râzî" ve "Necm-i Dâye" adıyla bilinmektedir. Muhammed Emîn-i Riyâhî, müellifin *Mirsâdu'l-İbâd*'dan başka *Mermûzât-i Esedî* ve *Menârâtu's-Sâ'irin* gibi kendi eserlerine, İbn Bîbî'nin *El-Evâmiru'l-Alâ'îyye*'si, Hamdullah-i Mustevfî'nin *Târih-i Guzîde*'si ve Safedî'nin *El-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ı gibi birinci elden kaynaklarda verilen bilgilere dayanarak tam adını ve nesebini "Necmuddîn Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Şâhâver b. Enûşîrvân b. Ebi'n-Necîb el-Esedî er-Râzî" şeklinde tespit etmiştir¹⁰.

Müellif, kendi eserlerinde doğum tarihini bildirmemiş, tezkire yazarları da bu konudan söz etmemişlerdir. Yalnızca Fasîh-i Hâfî *Mucmel-i Fasîhî*'sinde ve Safedî *El-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ında onun 573/1177 yılında dünyaya geldiğini belirtmişlerdir¹¹. Çocukluğu Rey'de¹² geçen ve eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla, başta Arapça ve belâgat bilimleri olmak üzere yaşadığı çağda geçerli olan bütün akfî ve naklî bilimler konusunda iyi bir eğitim aldığı anlaşılan Necmuddîn-i Râzî, on altı on yedi yaşından, yani 590/1193 yılından itibaren, bir yandan ilim irfan elde etme, kişisel eğitimini, tasavvuftaki seyr ü sülûkünü tamamlama arzusu, bir yandan da o sıralarda Rey'de yaşanan mezhep çatışmaları ve şehrin Selçuklularla Harezmsahlılar arasında bir iktidar mücadelesine sahne olması nedeniyle¹³ doğup büyüdüğü topraklardan ayrılarak uzun yıllar sürecek olan seferlerine başlamış, hayatının son demlerine dek Hicaz, Mısır, Şam, Irak, Anadolu, Azerbaycan, Erran, Horasan ve Harezm bölgelerini dolaşmıştır. *Mirsâdu'l-İbâd*'daki "Bu zayıf, yaklaşık otuz yıldan bu yana dünyanın doğusundaki ve batısındaki şehirleri dolaşmaktadır"¹⁴ şeklindeki ifadesi de bu durumu teyit etmektedir. 600/1203 yılında Şam'da ve Mısır'da¹⁵ ve aynı yıl hac farızasını eda etmek üzere Hicaz'da bulunduğu¹⁶ anlaşılmaktadır.

Müellif, bu tarihten sonra zamanın ünlü şeyhlerine intisap etmek ve onların irşat halkasına katılmak amacıyla Harezm ve Horasan bölgelerine gitmiş, Harezm'de VI-VII/XII-XIII yüzyılın en etkili ve en önemli mutasavvıflarından, Kübreviye tarikatının kurucusu Şeyh Necmuddîn-i Kübrâ'nın¹⁷ hizmetine girmiş, Necmuddîn-i Kübrâ da onu, irşat etmek ve yetiştirmek üzere, kendisinin önde gelen halifelerinden Mecdüddîn-i Bağdâdî'ye havale etmiştir¹⁸. Böylece bir süre Harezm'de kalmış¹⁹, daha sonra tasavvuf yolunun aşamalarını hızla kat ederek Horasan'da Mecdüddîn-i Bağdâdî'nin hankahında dervişleri ve sâlikleri irşat etmekle meşgul olmuştur²⁰. Ne var ki Harezmsahlı sultan Muhammed'in Kübreviye tarikatı mensuplarına sıcak bakmaması, dönemin önde gelen kelâmcı ve filozoflarından İmam Fahr-i Râzî ile Mecdüddîn-i Bağdâdî ve Bahâ-i Veled arasındaki açık çekişme ve düşmanlık Harezm'de huzursuz bir ortam yaratmış, nitekim Mecdüddîn-i Bağdâdî sultan tarafından öldürtülmüş (607/1210), Bahâ-i Veled ise ailesiyle birlikte Harezm'i terk etmek zorunda bırakılmıştır²¹.

Eş'arî anlayışa sahip mutaassıp bir sünî olan ve özellikle Mutezile mezhebinin felsefe ağırlıklı görüşlerinin Harezm'de yayılmasından ve Harezmşah tarafından desteklenmesinden rahatsızlık duyan Necmuddîn-i Râzî, şeyhinin öldürüldüğü ve Harezmşah sultanının Abbasi halifesinin hilafetini hiçe saydığı bir ortamda daha fazla tutunamayacağını anlamış, oradan uzaklaşarak Rey'e geri dönmüştür.

Bu sırada 614/1217 yılında Harezmşah sultanı Alâuddîn Muhammed'in Moğol ordularının batıya doğru yöneldiğini bildiği halde ülkesinin güvenliğini düşünmeksizin Abbasi halifesi En-Nâsır Li-dinillâh'a saldırmak üzere harekete geçmeye hazırlanması üzerine, Cengiz Han 615/1218'de Otrar'a saldırmış, 616/1219'dan itibaren Harezm'in ve Horasan'ın bütün büyük ve önemli şehirleri birer birer Moğollara teslim olmuştur.

Necmuddîn-i Râzî, 617/1220'den itibaren Moğol saldırıları şiddetini artıncı bir süre bekledikten sonra ailesini ve yakınlarını Rey'de bırakarak oradan ayrılmak zorunda kalmış ve Hemedan'a gelmiştir. *Mirsâdu'l-İbâd*'da bu konuya geniş bir şekilde değinen Necmuddîn-i Râzî, Irak ve Horasan'da bulunduğu sırada bazen seferde, bazen hazarda olduğundan çeşitli sıkıntılar, belalar ve fitneler yüzünden eserini tamamlama fırsatı bulamadığından, çünkü her gün gönlünü ve hatırını dağıtan bir belânın ve fitnenin baş gösterdiğinden, 617/1220 yılında Tatar kâfirlerinin kendi diyarlarına kadar ulaştıklarından, bundan önce kimsenin görmediği katliamlar yaptıklarından söz ederek İslâm ülkelerinin meliklerini ve sultanlarını bu belâyı def etmek üzere harekete geçmeye çağırır ve eğer böyle giderse yeryüzünde İslâm'dan ve Müslümanlıktan eser kalmayacağını söyler. Kendisinin bir yıl boyunca Irak diyarında sabrettiğini, bu fitnenin yatışmasını umarak beklediğini, bu uğurda nice sıkıntılara katlandığını, ancak ne bütün yakınlarını buradan götürmek imkânı bulunduğunu ne de yüreğinin hepsini birden felâketin eline teslim etmeye dayanmadığını, ama sonunda bıçağın kemiğe dayandığını bütün yakınlarını terk etmek ve sevdiklerini belâyı teslim etmek zorunda kaldığını, 618/1221 yılı başlarında bir gece bazı yakınları ve dervişleriyle birlikte her türlü tehlikeyi göze alarak Hemedan'dan Erbil'e²² doğru hareket ettiklerini, bir süre sonra Moğolların Hemedan'a gelerek katliam yaptıklarını ve şehri yakıp yıktıklarını haber aldığı trajik bir üslupla anlatır²³.

Bu güç şartlar altında Hemedan'dan ayrılarak inançlarını yaşayabileceği ve yayabileceği huzurlu bir ortam arayışına giren Necmuddîn-i Râzî, kendi vatanından umudunu kesince "ehl-i sünnet ve cemaatin" yaşadığı, bidat ve taassuptan uzak, emniyetin ve adaletin bulunduğu, geçimini temin edebileceği, din ve fazilet ehlinin kadrini bilen dindar bir padişah tarafından yönetilen bir ülke bulmak amacıyla olduğunu, araştırmaları sonucunda bu zamanda sıfatlara sahip tek ülkenin Anadolu diyarı olduğunu, hem halkının ehl-i sünnet mezhebinden hem de padişahının adaletli olduğunu işittiğini söyleyerek Selçuklu sultanlarından övgüyle söz eder²⁴ ve henüz daha güvenli durumda bulunan Anadolu'ya doğru göç etmeye karar verir.

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Büyük bir şans eseri, Malatya'da bulunduğu sırada, Abbasi halifesi en-Nâsır Li-dinillâh tarafından Selçuklu sultanı Alâuddîn Keykubâd (slt. 616-634|1219-1236)'in tahta geçişini kutlamakla görevlendirilen²⁵ ve görevini tamamladıktan sonra 618/1221'de Bağdat'a dönüş yolunda bulunan Şeyh Şihâbuddîn Ömer-i Suhreverdî²⁶ ile görüşme fırsatı elde eder ve *Mirsâdu'l-İbâd*'in henüz tamamlanmamış bir müsvettesini Suhreverdî'ye sunarak okumasını sağlar. Eseri beğenen Suhreverdî, onu Anadolu'da kalmaya ve buradaki halkı irşat etmeye teşvik ederek Sultan'a hitaben onun hakkında bir tavsiye mektubu yazarak kendisine verir²⁷. Hemedan'dan ayrılışından yaklaşık altı ay sonra 618 Ramazan'ında (Ekim 1221) Diyarbakır ve Malatya üzerinden Kayseri'ye ulaşan Necmuddîn-i Razi, bir süre burada uzlete çekilerek *Mirsâdu'l-İbâd*'in kendi dervişlerinin isteği üzerine kaleme aldığı ilk yazımını tamamlar.

İki yıl sonra Sultan'ın huzuruna çıkarak onun adına yeniden düzenlediği ve 1 Receb 620 (4 Şubat 1223) Pazartesi günü²⁸ yazımını tamamladığı *Mirsâdu'l-İbâd* adlı eserini Sivas'ta kendisine takdim eder. Mevlânâ'nın babası Bahâ-i Vele'di de himaye ederek Anadolu'ya yerleşmesini sağlayan Alâuddîn Keykubâd saltanatı boyunca ülkesini Moğol gâilesinden uzak tutmayı başarmış, Anadolu'ya dışarıdan göçüp gelen âlimlere ve edebi şahsiyetlere daima kol kanat germiştir. İbn Bîbî'nin ifadelerinden Sultan'ın Necmuddîn-i Râzî'ye de sıcak davrandığı, onu maddî ve manevî olarak taltif ettiği anlaşılmaktadır²⁹.

Bununla birlikte, Necmuddîn-i Râzî, mutasavvıf şeyhlerin Selçuklu topraklarında henüz sonraki dönemlerde olduğu kadar ilgi görmemesi yüzünden kitabını sultana takdim ettikten kısa bir süre sonra, çeşitli nedenlerle daha fazla orada duramamış, 621/1224'te Erzincan'a gitmiştir. Bu durumu *Mermûzât-ı Esedî*'de özetle şöyle anlatır: “*Dindar dostlarımdan oluşan bir grupla birlikte 618/1221 yılında Diyarbakır yoluyla Anadolu'ya geldim. Üç yıl boyunca o topraklarda dolaştım durdum. Her şehirde bir süre kaldım... Buralarda din metaindan başka her metain rayiç olduğumu gördüm. Ehl-i yakîn dışında her hilekâr ve müzevvir bu metaların alıcısı buldum. Şeriat ve tarikat erbabının pazarı kesat mı kesattı... Ama fitneciler, gybet edenler ve gününü gün edenler kıymete biniyordu. Herkes değersiz, topraktan yapılmış boncukları alıyor, sedefincilere bakan oluyordu... Bu diyardan iyice soğudum... Yine düşe kalka dostlarımla yola koyuldum... Kader bizi Erzincan'a attı. Ama oraya varınca, Erzincan halkını da obirleri gibi buldum... Cehaletin karanlığı içindeydiler... Ancak iyice bakınca, benzerini hiçbir yerde görmediğim ve iştmediğim bir padişah gördüm³⁰.”*

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Kayseri ve Sivas'ta aradığını bulamayan Necmuddîn-i Râzî, Erzincan halkından da beklediği ilgiyi ve iltifatı görememiş, son umudunu, bilginlere gösterdiği yakınlıkla tanınan Erzincan hakimi Alâuddîn Dâvûdşâh b. Fahrüddîn Behrâmşâh'a (slt. 616-625) bağlamış, *Mirsâdu'l-İbâd*'in bir özeti çıkararak *Mermûzât-ı Esedî der Mezmûrât-i Dâvûdî* adıyla yeniden diilenleyerek kendisine takdim etmiştir.

Necmuddîn-i Râzî'nin 618/1221'de Anadolu'ya gelişinden, üç yıl sonra Erzincan'a gidişine dek geçen tarih dışında Anadolu'da ne kadar kaldığı kesin olarak belli değildir. Ancak Râzî'nin, Dâvûdşâh'ın Alâuddîn Keykubâd'a baş kaldırması yüzünden meydana gelen olaylar yüzünden Erzincan'da tutunamadığı ve Anadolu'dan tamamen ayrılarak yaklaşık 621/1224 yılında Bağdat'a gittiği anlaşılmaktadır.

Nesevî'nin *Sîret-i Celâluddîn* adlı eserinde bildirildiğine göre³¹, Necmuddîn-i Râzî, Bağdat'ta bulunduğu sırada, 622/1225 yılında Abbasi halifesi Ez-Zâhir Bi-emrillâh'ın (slt. 622-623/1225-1226) saltanata geçişi sırasında Ruknuddîn-i Attâf adında bir elçiyle birlikte Tebriz'e Sultan Celâluddîn-i Harezmsâh'ın yanına gider. Ruknuddîn elçi sıfatıyla Tebriz'de kalırken, Necmuddîn-i Râzî Harezmsâh'ın elçisi Kadî Mucîruddîn ile birlikte Bağdat'a dönmüş, ancak Bağdat'a ulaştıkları sırada halife çoktan ölmüştür. Riyâhî'nin de belirttiği gibi sadece Nesevî'nin eserinde bulunan bu haberi doğrulayacak başka bir kaynak yoktur.

Câmî, *Nefahâtu'l-Uns*'de Necmuddîn-i Râzî'nin Mevlânâ Celâluddîn ve Sadruddîn-i Konevî ile görüştüğünden bahsederek kısa bir hikâye anlatır³². Ancak aralarında yaş farkı bulunan bu üç büyük sufi arasında böyle bir görüşmenin -özellikle Anadolu topraklarında gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda- Câmî'nin sözlerini teyit eden başka bir kaynak bulunmamaktadır.

Hayatının geri kalan kısmını (622-654/1225-1256 yılları arasında) Bağdat'ta geçiren Necmuddîn-i Râzî, *Menârâtu's-Sâ'irîn* ve *Bahru'l-Hakâ'ik* gibi sonraki eserlerini yaşadığı muhite uygun olarak Arapça yazmıştır. 654/1256 yılında Bağdat'ta vefat eden müellif³³, Bağdat şehrinin dışında bulunan Şûnîziyye Mezarlığında Seriyî-i Sakatî ve Şeyh Cüneyd-i Bağdâdî gibi ünlü mutasavvıfların kabirlerine yakın bir yere defnedilmiştir³⁴.

Eserleri:

1. *Risâle-yi İşk u Akl*:

*Mi'yâru's-Sıdk fî Mısdâku'l-İşk*³⁵, *Kemâl-i İşk u Kemâl-i Akl*, *Risâle-yi Akl u İşk* ve *Risâle-yi İşk u Akl* gibi farklı isimlerle bilinen bu risale yazarın yakın dostlarından birisinin "Aklın ve aşkın kemalinin şerhi nedir; bu ikisi arasında bir çelişki ve aykırılık var mıdır?" şeklinde sorduğu bir soru üzerine nazım nesir karışık bir üslupla kaleme alınmış ve yazar eserinde çoğu kendisine ait pek çok şiir kullanmıştır. Bu risale Takî-yi Tafazzulî tarafından üç yazma nüshası karşılaştırılmak suretiyle *Risale-yi İşk u Akl* (Tahran 1345/1966) adıyla Muctebâ Minovî'nin kıymetli açıklamalarını içeren bir Mukaddime ile birlikte neşredilmiştir.

2. *Risâletu't-Tuyûr*:

Risâletu't-Tayr adıyla da bilinen bu risale, Necmuddîn-i Râzî'nin yaklaşık 590/1193 yılında telif ettiği ve gençlik döneminde kaleme aldığı ilk eserlerdendir. Bilinen yegâne nüshası İstanbul Köprülü Kütüphanesi nr. 1589/11'de kayıtlı bir mecmua içinde 232a-235b varakları arasında bulun-

NECMUDDİN-İ RÂZİ: HAYATI VE ESERLERİ

maktadır. 8./14. yüzyılda istinsah edilmiştir³⁶. Muhammed Emîn-i Riyâhî tarafından (Tahran 1361/1982) neşredilen *Risâletü't-Tuyûr*³⁷, Fars nesrinin güzel örneklerinden sayılan, sanatlı üslûpla yazılmış küçük bir sembolik risaledir. Bu risale, İbn Sînâ'nın *Risâletü't-Tayr*'ı, Ahmed-i Gazzâlî'nin *Risâletü't-Tuyûr*'u ve Attâr'ın *Mantıku't-Tayr*'ı gibi temsili (alegorik) bir dille yazılmış olmakla birlikte, söz konusu üç eser irfanî ve felsefî bir konuya sahip olduğu halde, Râzî'nin *Risâletü't-Tuyûr*'u 6./12. yüzyılın sonlarında yazarın doğum yeri olan Rey şehrinde yaşanan zulmü dile getirmek üzere yazılmıştır.

3. *Mirsâdu'l-İbâd mine'l-Mebde ile'l-Me'âd*

Müellif, ilk taslaklarını daha Anadolu'ya göç etmeden önce hazırladığı anlaşılın kitabının, dervişlerinin isteği üzerine yazdığı birinci yazımını telif etmeye Ramazan 618 (Ekim 1221)'de Kayseri'de başlamış, ikinci yazımını 1 Receb 620 (31 Haziran 1223) Pazartesi günü Sivas'ta bitirmiş³⁸ ve Selçuklu sultanı Alâuddîn Keykubad'a takdim etmiştir. Eserinin konusu, giriş kısmında kendisinin de belirttiği gibi "*Din yolunun, kesin bilgi (yakın) âlemine ulaşmanın, insan nefsinin terbiyesinin ve Rabbânî sıfatların bilinmesinin beyanıdır*"³⁹. *Mirsâdu'l-İbâd*, kırk "Fasıl"dan oluşan beş ana "Bâb" (bölüm) üzerine bina edilmiştir. Birinci bölüm "Dibaçe", ikinci bölüm "Varlıkların kökeni", üçüncü bölüm "halkın (dünyevî) hayatı", dördüncü bölüm "sa'id ve şakî nefislerin me'âdi", beşinci bölüm "çeşitli taifelerin sülûkü" üzerinedir. Müellifin, her fasılın başında yer verdiği ayet ve hadislerle tasavvufî konuları bütünüyle Kuran'a ve sünnete dayandırmaya çalışması eserine benzerleri arasında ayrıcalıklı bir yer kazandırmıştır. Eserin dünyanın çeşitli kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshasının bulunması⁴⁰ çok okunan ve çok aranan bir kitap olduğunun göstergesidir.

Mirsâdu'l-İbâd ilk defa Necîbuddevle lâkabıyla tanınan Abdulgaffâr tarafından (Tahran h. 1312/1894) Nasîruddîn-i Tûsî'nin *Risâle-yi Âgaz ve Encâm*'ı ile birlikte taşbaskısı olarak, ikinci defa Seyyid Huseyn-i Tahrânî (Hüseynu'l-Huseynî en-Nî'metullâhî) tarafından (Tahran 1312/1933; 2. bs. 1337/1958) haşiyesiz ve açıklamasız olarak kurşun harflerle⁴¹, üçüncü defa Muhammed Emîn-i Riyâhî tarafından (Tahran 1352/1973, 3. bs. 1366/1987) sekiz yazma nüshası esas alınarak yeniden tashih edilmek suretiyle; bir kez de (Tahran h. 1301/1884) yine taşbaskısı olarak *Telhîsu Mirsâdi'l-İbâd fî Kesf Sirri'l-İcâd* adıyla hülâsa edilerek basılmış, ancak naşir, kitabın Necmuddîn-i Kübrâ'ya ait olduğunu zannederek onun hayatı hakkında eserin başına bir de mukaddime yazmıştır⁴².

Riyâhî'nin bildirdiğine göre Muhammed Ca'fer-i Kebûderâhengî (ö. 1238/1859) adında bir şahıs, *Mirsâdu'l-İbâd*'ın birinci ve ikinci bölümlerine çeşitli fasıllar ekleyerek *Merâhilu's-Sâlikîn* adıyla kendine mal etmiş, bu kitap Ziyâuddîn-i Necefî tarafından intihal meselesine değinilmeksizin 1320/1941'de Tahran'da basılmıştır⁴³.

Kâsım b. Mahmûd-i Karahisarî tarafından Sultan Murat II. (slt. 824-848/1421-1444) adına *İrşâdu'l-Mürîd ile'l-Murâd fî Tercemeti Mirsâdi'l-*

İbâd adıyla 825/1422'de Türkçeye çevrilmiş⁴⁴, Şeyhoğlu Mustafa (XIV. yy.) da *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* adlı eserini 803/1401'de *Mirsâdu'l-İbâd*'ın son bölümünü esas alarak dönemin devlet adamlarından Paşa Ağa b. Hoca Paşa adına yazmıştır⁴⁵.

Türkiye'de *Mirsâdu'l-İbâd*'ın, Anadolu Selçukluları tarihi hakkında kullanılabilecek önemli bir kaynak olduğuna 1943'te kaleme aldığı geniş bir makalesinde ilk kez dikkati çeken M. Fuad Köprülü olmuştur. Köprülü, "*Lâkin, XIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun ruhi ve ictimâî vaziyetine ait en kıymetli bir kaynak olarak Necmeddin Râzî'nin 620'de Sivas'ta tamamlayıp Alaeddin Keykubad I.'e takdim ettiği Mirsad al-İbad adlı eserini gösterebiliriz. İlim âlemince eskiden beri malûm olan, hatta XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da Türkçeye de tercüme edilen bu meşhur eserden, bugüne kadar hiçbir tarihçinin istifade etmemiş olması hayretle karşılanacak bir şeydir.*"⁴⁶ diyerek *Mirsâdu'l-İbâd* ve benzeri eserlerden yalnızca bir edebî metin olarak değil, aynı zamanda önemli birer tarih kitabı olarak istifade edilmesinin zorunluluğu üzerinde durmuştur. Bu makalenin yayımından iki yıl sonra Ahmet Ateş, 12./14. yüzyıllarda Anadolu'da yazılmış Farsça eserleri tanıtmak üzere kaleme aldığı makalesinde *Mirsâdu'l-İbâd*'ın Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalarının yerlerini bildirmiştir⁴⁷. Anadolu Selçukluları dönemi hakkında önemli tarihî, dinî, edebî ve toplumsal bilgiler içeren bu değerli eserin Türkçeye kazandırılmasında büyük yarar vardır.

4. *Mermûzât-i Esedî der Mezmûrât-i Dâvûdî:*

Mirsâdu'l-İbâd'ın özeti mahiyetinde olan bu küçük eser, Anadolu Selçuklularına tâbi olan Mengüçkoğullarından Erzincan hakimi Alâuddîn Dâvûdşâh b. Fahrüddîn Behrâmşâh adına yazılmış, müellif eserine verdiği isimde, aynı zamanda adı geçen padişaha da gönderme yapmıştır. Bilindiği üzere Mengüçkoğulları Anadolu'da Fars dili ve edebiyatını himaye etmişler, nitekim Nizâmî-yi Gencevî de, *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevisini Behrâmşâh'a (slt. 1168-1225) ithaf etmiştir⁴⁸.

"Der Beyân-i Makâmât-i Ma'rifet, Der Beyân-i Şerh-i Sulûk, Der Sulûk-i Mulûk, Der Âyin-i Cihândârî, Der Nasihat ve Mevâ'iz-i Mulûk, Der Tevârih-i Mulûk ez Ahd-i Âdem, Der Va'îd-i Zâlim, Der Hikmet-i Hukemâ, Der Emârât-i Kiyâmet" başlıklı "Mermûz" adı verilmiş bölümlerden oluşan eser 621/1224 yılında, yani *Mirsâdu'l-İbâd*'ın telifinden bir yıl sonra yazılmıştır. 735 yılında istinsah edilmiş olan ve yegane nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Kitaplığı nr. 1704'te kayıtlı bulunan *Mermûzât-i Esedî*⁴⁹ Muhammed Şeffî'yi Kedkenî tarafından (Tahran 1345/1966) neşredilmiştir.

5. *Risâletü'l-Âşık ile'l-Ma'sûk:*

Şeyh Ebu'l-Hasan-i Harakânî (ö. 425/1033)'nin "Sufi mahluk değildir" şeklindeki şahiyesinin açıklaması üzerine yazılmış Arapça kısa bir risaledir. Minovî, bu risalenin, ikisi Türkiye'de (Cârullah Efendi nr. 2114, Murâd-ı Buhârî nr. 318) biri İran'da (Tahran Üniversitesi) olmak üzere üç yazma nü-

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

hasının bulunduğunu bildirmektedir⁵⁰. Minovî'nin 2114 numarada kayıtlı olarak gösterdiği nüsha, "Şerhu Kavli'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Harakânî" adıyla Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Efendi nr. 2061'de (vr. 151b-154a) bulunmaktadır⁵¹.

6. *Bahru'l-Hakâ'ik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî*:

Necmuddîn-i Râzî'nin Bağdat'ta yaşadığı sırada kaleme aldığı Arapça eserlerden olan ve *Bahru'l-Hakâ'ik* adıyla meşhur olan bu Kuran tefsiri, Keşfü'z-Zunûn'da *Bahru'l-Hakâ'ik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî* adıyla kayıtlıdır⁵². Ahmed-i Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifin*'de, Ârif Çelebi (ö. 719) ile Tebriz'de buldukları sırada yaşadıkları bir olayı naklederken adını vermeksizin bu tefsirin söz etmiştir: "[Mevlânâ Şihâbeddin] Kur'an hakkında incelemeler yapanların sermayesi olan şeyh Necmeddin-i Dâye'nin tefsirinin bir nüshasını [Arif] Çelebi'ye hediye etti, hadden aşırı hizmetlerde bulundu. Çelebi de bu tefsiri vaizlerin sultanı Kastamonulu Alâeddin'e verdi. O zamana kadar o tefsirin nüshası Rum ülkesinde yoktu. O sultanın bereketiyle bu memleketlerde yayıldı⁵³." Edward G. Browne bu eserin 620/1223'de Sivas'ta yazılmış olduğunu kaydetmişse⁵⁴ de *Mirsâdu'l-İbâd* ile bu kitabın telif tarihlerini birbirine karıştırdığı açıkça ortadadır. Çünkü *Bahru'l-Hakâ'ik* Râzî'nin muahhar eserlerinden olup Anadolu'da değil Bağdat'ta yazılmıştır. Riyâhî ve Minovî, kaynaklarda *Bahru'l-Hakâ'ik*, *Aynu'l-Hayât* ve *et-Te'vilâtu'n-Necmiyye*⁵⁵ adlarıyla geçen bu tefsirin Necmuddîn-i Râzî'ye aidiyeti konusunda kuşkuya düşmüş, bunların aynı eserler mi yoksa ayrı eserler mi olduklarını tespit edememişlerdir⁵⁶. Ancak yeni araştırmalar üç farklı adla zikredilen bu eserin tek bir kitap olduğunu ve Necmuddîn-i Râzî'ye ait olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur⁵⁷. Müellif büyük bir Kuran tefsiri yazmayı planlamış, ancak tefsirini 51. sure olan Zâriyât suresinin on sekizinci âyetine kadar tamamlayabilmiş; Alâuddevle-yi Simnânî, Râzî'nin tefsirine onun bıraktığı yerden devam ederek tek ciltlik bir zeyil yazmış ve eserine *Necmu'l-Kurân fî Te'vilâti'l-Kur'an* adını vermiştir.

7. *Menârâtu's-Sâ'irin ilâllâh ve Makâmâtu't-Tâ'irin billâh*:

Âriflerin makamları ve kerametleri hakkında yazılan bu Arapça eser, *Mirsâdu'l-İbâd*'da dile getirilen konuların küçük değişikliklerle yeniden düzenlenmiş şekliyle ibarettir. Necmuddîn-i Râzî, kitabının mukaddimesinde bu eseri *Mirsâdu'l-İbâd*'dan yaklaşık otuz küsur yıl sonra telif ettiğini bildirdiğine göre 654/1256'da yani ölümüne yakın bir sırada telif edilmiş olmalıdır. Bir Fatıha, on Bab ve bir Hatime'den oluşmaktadır. Türkiye kütüphanelerinde dört nüshası bulunmaktadır⁵⁸.

Necmuddîn-i Râzî'nin yukarıda adları zikredilenlerden başka, otuz üç fikhî sorudan ve onları cevaplarından oluşan Farsça *Sirâcu'l-Kulûb* ve *Hasretu'l-Mulûk ve Tuhfetu'l-Habîb*⁵⁹ adlı iki risalesi daha vardır. *Âteşkede*⁶⁰, *Reyhânetu'l-Edeb*⁶¹ ve *Kâmûsu'l-A'lâm*'da⁶² müellifin *Bahru'l-Hakâ'ik*'tan başka *Keşfu'l-Hakâ'ik* ve *Şerhi'd-Dakâ'ik* adlı bir eserinin daha olduğu bildirilmekteyse de Necmuddîn-i Râzî'nin bu isimde bir eseri yoktur. Bu yanlışlık muhtemelen, *Nefahâtu'l-Uns*'te, Câmî'nin müellif hakkında söyle-

diği “Hakikatleri keşfetmede (keşf-i hakâyık) ve incelikleri açıklamada (şerh-i dakâyık) son derece güç ve kudret sahibiydi.” şeklindeki cümlesinde⁶³ geçen ve burada asılları parantez içinde gösterilen ibarelerin kitap adı zannedilmesinden kaynaklanmaktadır. Adı geçen bu eserler dışında, Munzevî'nin Fihristi'nde Kahire'de bulunduğu bildirilen ancak Türkçe eserler arasında gösterilen *Etvâr-i Seb'a*⁶⁴ adındaki üç varaklık risalenin Necmuddîn-i Râzî'ye aidiyeti meçhuldür.

Necmuddîn-i Râzî, bütün eserlerini nesirle yazmış, ancak dönemin teâmüllerine uyarak zaman zaman şiirden de yararlanmış, şiirlerinde “Necm” veya “Necm-i Râzî” mahlasını kullanmıştır. Ondan önce yazarlar genellikle eserlerine başka şairlerin şiirlerini aldıkları halde, Necmuddîn-i Râzî kendi şiirlerini de kullanarak bu alanda kendisinden sonra gelen yazarlara öncülük etmiştir. Riyâhî'nin tespitine göre rubai, kaside, mesnevi, kıt'a ve gazel kalıbında toplam 250 beyit şiiri vardır.

Muhammed Takî-yi Bahâr, onun şiirinin Senâyî tarzında olduğunu, seleflerinin kadar sağlam olmamakla birlikte Fars şiirinin incelikleri konusunda usta olduğunu belirtmiş⁶⁵, ancak Riyâhî yerinde bir tespitle bu şiirlerin mensur eserlerinin payesine erişmeyeceğini, ancak bir münasebet üzerine söylenmiş sıradan nazım parçaları sayılabileceğini belirtmiştir⁶⁶.

Gençlik dönemi eserlerinden olan *Risâletu't-Tuyûr*'u sanatlı bir nesirle (nesr-i fennî), *Risâle-yi Işk u Akl*'ı sade bir nesirle (nesr-i mürsel) kaleme alan müellif, Farsça tasavvufî metinlerin en önemlilerinden birisi olan *Mirsâdu'l-İbâd*'ı, geniş bir okuyucu kitlesini de dikkate alarak sade nesirle sanatlı nesir arasında ortalama bir nesirle (nesr-i beynâbeyn) yazmış; kendine özgü kavramları ve terimleri olan tasavvufî konuları anlatırken sembolik ifadelerden kaçınarak anlaşılır olmayı ön planda tutmuş, ancak dönemin üslûp ve yazım anlayışlarına uyarak eserini çeşitli edebî sanatlarla süslemekten ve artistik nesirden de uzak kalamamıştır. Bununla birlikte kullanılan dil ve içerik bakımından da benzeri eserlerden zengin olan *Mirsâdu'l-İbâd*, nesir dilinin sağlamlığı ve akıcı üslûbuyla Fars dilinin klâsikleri arasında önemli bir yere sahiptir. Safâ, Necmuddîn-i Râzî'nin, tasavvufî konularda sahip olduğu yüksek makama ek olarak özellikle *Mirsâdu'l-İbâd* ve *Risâletu't-Tayr*'da, edibane üslubuyla edebî sanatların hakkıyla üstesinden gelen gerçek bir yazar ve münşi olduğunu vurgulamış⁶⁷, Riyâhî de *Mirsâdu'l-İbâd*'ı Fars dili ve edebiyatının şaheserlerinden birisi olarak nitelemiştir⁶⁸.

Sonuç olarak denilebilir ki tasavvuf tarihinin ve edebiyatının önemli temsilcilerinden birisi olan Necmuddîn-i Râzî'nin, henüz yazma halinde bulunan ve Türkiye kütüphanelerinde de mevcut olan risalelerinin ve kitaplarının yayımlanması ya da çevrilerek dilimize kazandırılması bilim dünyasına büyük bir hizmet olacaktır.

¹ Hiç kuşkusuz, o yüzyılda, bu bölgede İslâm inancına sahip değişik mezheplerin mensuplarından başka, Zerdüştiler, Maniheistler, Şamanistler, Budistler, Hıristiyanlar, Yahudiler ve bunların içinden doğmuş birçok firkalar bir arada yaşıyorlardı. Bunca

değişik dine ve mezhebe mensup insanın birlikte yaşamak durumunda olduğu bu bölgede Eş'ari ve Mutezili kelâmcıları arasında yaşanan şiddetli tartışmalara, geniş kitleleri kısa zamanda etkisi altına alan ve hızla yayılan tasavvuf akımları ile felsefe yandaşları arasındaki çatışmalar da eklenince ortaya bir anda büyük bir kaos ve inanç kavgası çıkmış; toplumsal ve siyasi birliği muhafaza edemeyen yöneticiler ve halk, Moğollar gibi hazırlıklı ve donanımlı bir gücün karşısında duramamış ve ne yazık ki yüzlerce yıllık bilgi ve kültür birikimi bir anda yok edilmiştir.

² 12./13. yüzyıllarda Horasan'daki toplumsal, kültürel ve siyasi durum hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilâsına Kadar)*, Ankara 2001.

³ Atâ Melik-i Cuveyni'nin *Târih-i Cihân-güşâ* adlı eserinde Moğol saldırılarının yarattığı yıkımın sonuçları konusunda anlattıkları gerçekten sarsıcı ve çarpıcıdır: "Cengiz Han şehri (Buhara) görmek için kaleden içeri girdi. Atını büyük caminin önüne doğru sürerek mihrabın önünde durdu. Oğlu-Tuli de attan inip minbere çıktı. Oradan halka sahrada ot bulunmadığını, bu yüzden aç kalan atların doyurulmasını emretti. Şehirde bulunan ambarları açıp tahılı dışarı çektiler. Kitap sandıklarını caminin ortasına getirerek içindekileri yere döktüler. Boşalan sandıkları atlara yem teknesi yaptılar. Raks edip oynamaları için şehirde bulunan çalgıcıları ve şarkıcıları orada hazır ettiler. Şarap kadehleri dolup boşalmaya başladı. Moğollar da kendi geleneklerine uyarak, şarkı söyleyip bağırıp çağırdular. İmamları, şeyhleri, âlimleri ve din büyüklerini ahırlarda atların ve katırların bakımı için görevlendirdiler." (bkz. *Tarih-i Cihan-güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1988, I, 156.) "Velhasıl Moğollar Harezm'de yağmadan, kan dökmekten ve ırza tecavüzdten usandıktan sonra ganimetleri paylaşıp esir aldıkları insanları Doğu bölgesine götürdüler." (Aynı eser, s. 175) "Savaş yapmadan şehri (Belh) teslim alan Cengiz Han, büyük küçük, kadın erkek bütün Belhlileri şehrin dışındaki boş alana çıkarmalarını emretti. Adelleri olduğu gibi esirleri onar ve yüzer kişilik gruplara ayırarak kalıçtan geçirdiler... İşlerini bitirdikten sonra kalenin duvarlarını yerle bir edip evleri ve sarayları ateşe verdiler." (Aynı eser, s. 178-179.)

⁴ Bahâ-i Veled ve ailesi 609/1212 veya 610/1213'te Moğol istilâsından kısa bir zaman önce Belh'ten ayrılmışlardır. Bk. Bedüzzamân-i Furûzânfer, *Mevlânâ Celâleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, İstanbul 1986, s. 20.

⁵ Fars dili ve edebiyatının Anadolu Selçuklulara dönemindeki tarihî gelişimi ve etkileri hakkında bk. Muhammed Emin-i Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul 1995, s. 25-83; İlhâme-yi Miftâh-Vehhâb-i Vefî, *Nigâhî be-Revend-i Nufûz ve Gosteriş-i Zebân ve Edeb-i Fârsî der Türkiye*, Tahran 1374/1995, s. 19-117.

⁶ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. bs., İstanbul 1986, s. 245-246.

⁷ Necmuddîn-i Razi'nin hayatı ve eserleri hakkında şimdide dek, başta müellifin kendi eserleri olmak üzere, birinci elden kaynaklara dayanarak yapılmış en geniş ve derli toplu inceleme Muhammed Emin-i Riyâhî tarafından gerçekleştirilmiştir. Riyâhî, *Mîrsâdu'l-İbâd*'in tenkitli neşrine yazdığı uzun ve âlimane Mukaddime'de, konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili birçok kaynağı kullanarak müellifin hayatı, eserleri, dili ve üslûbu hakkında sağlam ve tutarlı bilgilere ulaşmış, klâsik kaynakların çoğunda tekrar edilen bazı yanlış bilgileri isabetli görüşlerle tashih etmiştir. Biz burada Riyâhî'nin verdiği bilgileri, müellifin hayatından ve eserlerinden söz eden ancak Riyâhî tarafından kullanılmamış olan daha yeni Farsça, Türkçe edebiyat tarihleri ve tasavvufa dair araştırmalarla destekleyerek kaynakları genişletmeye ve incelemeyi Türkiye'de yapılmış kimi araştırma ve çevirilerle ikmal etmeye çalıştık. Nitekim makalemizin bütünü okunduğunda, özellikle müellifin eserleri konusunda Riyâhî'nin

dikkatini çekmeyen ya da onun çalışmasında yer almayan kimi hususların ele alındığı, birbirlerinin yanlışlarını tekrar eden klâsik ve modern kaynaklarda verilen bazı verilerin tashih edildiği görülecektir. Necmuddîn-i Râzî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren başlıca klâsik ve modern kaynaklar şunlardır: Necmuddîn-i Râzî, *Risâle-i Işk u Akl*, nşr. Takî-yi Tafazzulî, Tahran 1345/1966, (Muctebâ Minovî'nin Mukaddimesi, s. 21-34); Necmuddîn-i Râzî, *Mirsâdu'l-ibad*, nşr. Muhammed Emîn-i Riyâhî, 3. bs., Tahran 1366/1987, (Mukaddime, s. 9-132); Necmuddîn-i Râzî, *Mermûzât-i Esedî*, nşr. Muhammed Şefî'i-yi Kedkenî, Tahran 1352/1973; Necmuddîn-i Râzî, *Risâletu't-Tuyâr*, nşr. Muhammed Emîn-i Riyâhî, Tahran 1361/1982; İbn Bîbî, *El-Evâmîru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, 253; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, II, 298; Hamdullâh-i Mustevfî, *Târîh-i Guzîde*, nşr. Abdülhuseyn-i Nevâî, Tahran 1339/1950, s. 671; Abdurrahmân-i Câmî, *Nefahâtu'l-Uns min Hazarâti'l-Kuds*, nşr. Mehdî-yi Tevhidîpûr, Tahran 1337/1958, s. 435; Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, 2. bs., İstanbul 1971, II, 1655-1656; Azer Bigdili, *Âteskede-yi Azer*, nşr. Seyyid Ca'fer-i Şehîdî, Tahran 1337/1958, s. 222; Muhammed Ali-yi Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, Tahran 1331/1952, IV, 169-170; Fahrüddîn Ali-yi Safî, *Letâ'ifu't-Tavâ'if*, nşr. Ahmed-i Gulçîn-i Me'ânî, Tahran 1336/1957, s. 170; Rızâkuli Han Hidâyet, *Riyâzu'l-Ârifîn*, Tahran 1316/1937, s. 248; Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul 1316 h., VI, 4567; Âkâ Bozorg-i Tahrânî, *Ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi's-Şî'a*, Tahran 1390 h./1970, XX, 308-309, 315; Muhammed Takî-yi Bahâr, *Sebk-şinâsî*, 6. bs., Tahran 1370/1991, III, 20-27; Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr der İran*, 2. bs., Tahran 1363/1984, I, 140-141; Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İran*, 10. bs., Tahran 1373/1994, III/2, 1189-1196; Rızâzâde-yi Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-i İran*, Tahran 1320/1941, s. 358-359; Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, *Târîh-i Moğul*, 5. bs., Tahran 1364/1985, s. 499-500; Edward G. Browne, *A Literary History of Persia (From Firdawsî to Sa'dî)*, Cambridge 1928, II, 495-496; (Farsça çevirisi *Târîh-i Edebiyyât-i İran (Ez Senâyî tâ Sa'dî, Nîme-yî Dovvom)*, çev. Gulâmhuseyn-i Sadrî-yi Efşâr, 4. bs., Tahran 1368/1989, s. 183); İlhâme-yi Miftâh-Vehhâb-i Velt, a.g.e., s. 65-69; *Evlîyalar Ansiklopedisi*, (Kemal Yavuz başkanlığında bir heyet tarafından), İstanbul 1992, IX, 308-309; Abdülhuseyn-i Zerrinkûb, *Donbâle-yi Custucû der Tasavvuf-i İran*, 5. bs., Tahran 1380/2001, s. 105-108.

⁸ *Mirsâdu'l-İbâd*, s. 545.

⁹ Müellifin dedesinin adı olan yanlış olarak *Kesfu'z-Zunûn* (II, 1655) ve *Reyhânetu'l-Edeb* (IV, 149)'de "Şâhâder", *Târîh-i Nazm u Nesr* (I, 140)'de "Şâhver" şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁰ *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 10.

¹¹ Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Mahmûd Ferruh-i Meşhedî, Meşhed 1341/1962, I, 262; *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 14.

¹² *Mirsâdu'l-İbâd*'da da (s. 17) Moğolların yaptığı katliamlardan bahsederken "Sa-dece Rey'de ve onun bir şehrinde -ki bu zavıfın doğum yeri ve menşedir- aşağı yukarı 500.000 insan öldürüldüğünü ve esir edildiğini kayas etmişlerdir." diyerek doğum yerini bildirir.

¹³ Bu mücadelenin ayrıntıları için bk. *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 14.

¹⁴ Aynı eser, s. 498.

¹⁵ Aynı eser, s. 460.

¹⁶ Aynı eser, s. 281.

¹⁷ Şeyh Necmuddîn-i Kübrâ 6./12. yüzyılda Harezmi sahasında ortaya çıkmış olan en önemli tasavvuf önderlerinden birisidir. Pek çok müridi olduğu gibi 7./13. yüzyılın tasavvufî hareketlerinde büyük paya sahip olan Mecdüddîn-i Bağdâdî, Sa'düddîn-i

NECMUDDİN-İ RÂZÎ: HAYATI VE ESERLERİ

Hamevî, Seyfuddîn-i Bâherzî, Raziyyuddin Ali Lala, Necmuddîn-i Râzî gibi talebeler ve halifeler yetiştirmiş, Kûbreviye tarikatının oldukça geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Bu yüzden kendisine “Şeyh-i Veli-terâş” da denilir. Necmuddîn-i Kübrâ, Moğollar tarafından Harezmi’nin işgali sırasında yaşadığı şehri terk etmeye davet edilmiş, ancak o, müritleriyle birlikte Moğollara karşı savaşmayı tercih etmiş ve 618/1221’de şehit edilmiştir. Bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdullâh-i Mustevfî, *Târih-i Guzîde*, s. 669; Muhammed b. Hândsâh-i Belhî, *Ravzatu’s-Safâ*, nşr. Abbâs-i Zeryâb, 2. bs., Tahran 1375/1996, IV-VI, 851. Mevlânâ’nın babası Bahâ-i Veled’in de bağluları arasında bulunduğu rivayet edilen Kûbrevilik Anadolu’daki tasavvuf hareketleri üzerinde son derece etkili olmuştur. İbrahim Kafesoğlu bu konuda şunları dile getirir: “Diğer taraftan İslâm dünyasının büyük tarikatleri olan, Abdülkadir Geylani (ö. 1166) tarafından kurulu Anadolu, Hindistan ve İspanya’ya dek yayılan Kadirilik, Harezmi şeyh Necmuddîn Kübra (ö. 1221) tarafında kurulan Kûbrevilik, XIII. asırda kurulan Ekberilik arasında bilhassa Kûbrevilik, eski Türk “alplik” vasıflarını muhtevî Melâmîlik fikirleri ile telakki, merasim ve ayin bakımlarından Türk ruhiyatına uygun sadelik, ahlaki ve bedii esaslar ihtiva ediyor ve Türk dini kamılıktan müphem olan “sema”ı vaz ve şartlarını tayin etmele Anadolu’daki Mevlevîliğe temel vermiş oluyordu.” (bk. İA, “Selçuklular”, X, 40.)

¹⁸ Müellif *Mirsâdu’l-İbâd*’da (s. 223) Harezmi’de bulunduğu sırada yaşadığı bir olayı anlatırken Mecdüddîn-i Bağdâdî’den açıkça kendi şeyhi olarak söz etmiştir. Mollâ Câmî de “Bu zat da Necmuddîn-i Kübrâ’nın talebelerinden olup terbiyesi Şeyh Mecdüddîn’e havale edilmiştir.” sözleriyle Necmuddîn-i Râzî’nin tasavvufi terbiyesinin Şeyh Mecdüddîn’e havale edildiğini teyit eder. Bk. *Nefahâtu’l-Uns*, s. 435; Mecdüddîn-i Bağdâdî’nin hayatı ve düşünceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Emin-i Riyâhî, “İşk-i Mecdüddîn-i Bağdâdî ve Metn-i Do Nâme-yi Menkûl ez Hatt-i Dest-i Ū”, *Yağma*, XII/129 (Tahran 1338/1959), 27-31.

¹⁹ *Mirsâdu’l-İbâd*, s. 233.

²⁰ Aynı eser, 538.

²¹ Bediuzzamân-i Furûzânfer, a.g.e., s. 11-24.

²² Safâ, a.g.e., s. 1191; Âştîyânî, a.g.e., s. 500; Ali Ekber-i Dihhodâ, *Lugat-nâme*, Tahran 1373/1994, XIV, 19726; Nefîsî, a.g.e., 141; Rızâzâde-yi Şafak, a.g.e., s. 358’de *Mirsâdu’l-İbâd*’ın kimi yazmalarında görülen “Erdebil” ibaresine aldanarak Necmuddîn’in Râzî’nin Erdebil yolu üzerinden Anadolu’ya ulaştığını tekrar etmişlerse de Riyâhî, *Mirsâdu’l-İbâd*’ın daha sağlam nüshalarına dayanarak bu yerin Erdebil değil Erbil olduğunu ispatlamıştır.

²³ *Mirsâdu’l-İbâd*, s. 16-20.

²⁴ Aynı eser, s. 20-21.

²⁵ Suhreverdî’nin elçi olarak Anadolu’ya gelişi ve Malatya’da Necmuddîn-i Râzî ile karşılaşması İbn Bibî tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır: “O günlerde Rabbani şeyh, bilgi okyanusunun dalgıcı, gerçekler hazinesi, incelikler ışığının kaynağı, Dâye adıyla bilinen Necmeddin Razi, Bağdat’tan gelip halktan ve meliklerden meydana gelen sülûk ehlinin bütün tarikatlerini içeren, her sınıfı mükemmel bir şekilde ele alan büyük padişah [Alaaddin Keykubad] adına yazdığı *Mirsâdu’l-İbâd* adlı kitabıyla Malatya mahrusesinde Şeyh’in [Suhreverdî’nin] huzuruna çıktı ve kitabını Şeyh’in okumasını sağlayarak değerini artırdı ve ondan takdir ve övgüler aldı. Ayrıca Şeyh o kitabı ve yazarını [padişaha] tanıtı, içeriğini ve üslubunu büyük bir övgüyle anlatan bir yazı yazdı. Dâye, Sultan’ın yanına varınca Sultan ona aşırı derecede ilgi ve iltifatta bulundu. Kitabının her harfi karşılığında ödemedede bulunarak onu büyük bir servete kavuşturdu.” bkz. İbn Bibî, a.g.e., I, 248-253.

²⁶ *Avârifü'l-Ma'ârif* adlı Arapça eseriyle ün kazanan ve dönemin etkili şeylerinden olan Suhreverdî hakkında bk. Celâluddîn-i Humâyî, *Târih-i Edebiyyât-i İnan*. Tahran 1375/1996, s. 215; Seyyid Ziyâuddîn-i Seccâdî, *Mukaddime-i ber Mebâni-yi İrfân ve Tasavvuf*, Tahran 1372/1993, s. 132-134.

²⁷ Bu tavsiye mektubundan İbn Bibî'den başka Necmuddîn-i Râzî kendisi de söz eder. (*Mirsâdu'l-İbâd*, s. 23-24).

²⁸ Aynı eser, s. 545.

²⁹ İbn Bibî, a.g.e., s. 253.

³⁰ *Mermûzât-i Esedî*, s. 5-8. Ayrıca bkz. Muhammed Emin-i Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, s. 47.

³¹ Bkz. Nesevî, *Sîret-i Celâluddîn-i Minkuberni*, nşr. Muctebâ Minovî, 2. bs., Tahran 1365/1987, s. 189, 309. Minovî, eserin Arapça aslında bulunan Necmuddîn-i Râzî'nin elçilik göreviyle ilgili pasajın, tercümanı bilinmeyen Farsça çeviride yer almadığını s. 189'daki dipnotta bildirmektedir.

³² Câmî, *Nefahâtu'l-Uns*, s. 435. Furâzânfer, (a.g.e, s. 168) bu haberin sadece *Nefahâtu'l-Uns*'te bulunduğundan söz ederek eserinde nakletmiş, ancak tarihî gerçekliği üzerinde durmamış; Minovî, böyle bir şeyin mümkün olabileceğini ancak bu bilginin daha muteber bir kaynakla doğrulanması gerektiğini söylemiştir. Bk. *Risâle-i Işk u Akl*, Mukaddime, s. 32.

³³ Âştîyânî, *Târih-i Moğul*'da (s. 500) müellifin Bağdat'ta öldüğüne değinmeden 654/1256'da öldüğünü söyler ancak "Ömrü boyunca Anadolu'da yaşadı" ibaresi yanlıştır. Rızâzâde-yi Şafak da (a.g.e., s. 359) ölüm tarihini yanlış olarak 665 olarak göstermiştir.

³⁴ Câmî, *Nefahâtu'l-Uns*, s. 435. Hamdullâh-i Mustevfî, *Târih-i Guzîde* (s. 671) yanlış olarak Konya'da gömülü olduğunu söyler.

³⁵ Kâtip Çelebi, a.g.e, II, 1744.

³⁶ Ahmed-i Munzevî, *Fihrist-i Nushaha-yi Hattî-yi Farsî*, Tahran 1349, II/1, 1157. Metinde Necmuddîn-i Râzî adına kayıtlı olan bu risale, kitabın sonundaki dizinde (II/2, 1834) yanlışlıkla Necmuddîn-i Kübrâ'nın eserleri arasında gösterilmiştir.

³⁷ Bu risale, Muhammed Emin-i Riyâhî'nin önsözünde birlikte tarafımdan (İslâm Felsefesinde Sembolik Hikayeler: İbn Sina - Sühreverdî - A. Gazali, N. Razi, (Derleme) İstanbul 1997, s. 203-225.) çevrilmiştir. Bu eserde çeşitli yerlerde Riyâhî adı sehven Reyyâhî şeklinde çıkmıştır, doğrusu Riyâhî olacaktır.

³⁸ Evliyalar Ansiklopedisi (İstanbul 1992, s. 308)'nde eserin tamamlandığı tarih yanlış olarak 628/1230 olarak gösterilmiştir.

³⁹ *Mirsâdu'l-İbâd*, s. 3.

⁴⁰ Munzevî, *Fihristi*'nde (II/1, 1379-1382) elli altı nüsha tanıtmıştır.

⁴¹ Eserin basmaları hakkında bkz. Muhammed Ali-yi Taberî, *Zubdetü'l-Âsâr*, Tahran 1372/1993, s. 369; Hanbaba Muşâr, *Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Fârsî*, Tahran 1337/1958, I, 1429-1430; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2001, s. 423-424.

⁴² *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 125.

⁴³ Aynı yer, s. 126.

⁴⁴ Kâtip Çelebi, a.g.e, II, 1656. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 144; Ahmet Ateş, "Hicrî VI.-VIII (XII.-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, C. VII-VIII, cüz II, (İstanbul 1945), s. 111. *İrşâdu'l-Murîd*'in 1129 h.'de istinsah edilmiş tam bir nüshası DTCF Kütüphanesi Muzaffer Ozak Koleksiyonu I/160'da bulunmaktadır.

⁴⁵ Bursalı Mehmed Tahir (a.g.e., II, 121-122) ve Ömer Faruk Akün ("Şeyhoğlu", İA, XI, 482, 484) eserin adından söz etmiş ancak *Mirsâdu'l-İbâd* ile bu eser arasındaki

bağlantı üzerinde durmamışlardır. M. Fuad Köprülü, bilinen tek yazma nüshası şahsi kitaplığında bulunan *Kenzü'l-Küberâ*'yı önce Şeyhoğlu Mustafa'nın telif eserleri arasında göstermiş (Türk Edebiyatı Tarihi, s. 350), ancak "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları" (*Belleten*, Sayı: 27 (Ankara 1943), s. 448, not: 1) adlı fevkalade değerli makalesinde bunun telif bir eser olmayıp *Mirsâdu'l-İbâd*'ın özet olarak çevirisi olduğunu bildirmiştir. Ne var ki Şeyhoğlu'nun eserinin *Mirsâdu'l-İbâd*'ın birebiu çevirisi olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü Şeyhoğlu, *Mirsâdu'l-İbâd*'ın sadece sultanların ve devlet adamlarının sülûkü ve halleri ile ilgili olan ve bir tür siyasetname ya da nasihatname sayılan V. Bab'ının ilk dört Fash'ından (*Mirsâdu'l-İbâd*, s. 411-494) "Padişahlar Gidiginde, Melikler ve Ulu Begler Dirliğinde, Vezirler ve Nayıpler Gidiginde, Âlimler ve Kadılar ve Vaizler Halinde" adını verdiği dart bölüm altında yararlanmış, ancak konuyu daha da genişleterek eserine telif havası vermiştir. Bk. *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehekkâ'l-Ulemâ* (İnceleme, Metin, İndeks), nşr. Kemal Yavuz, Ankara 1991, s. 1-6.

⁴⁶ M. Fuad Köprülü, a.g.m., s. 447-448.

⁴⁷ Ahmed Ateş, a.g.m., s. 110-111.

⁴⁸ İbn Bibî, a.g.e., s. 92.

⁴⁹ Munzevî, a.g.e., II/1, 1383.

⁵⁰ Risâle-yi *Işk u Akl*, Mukaddime, s. 29.

⁵¹ Süleyman Uludağ, "Harakâni", DİA, XVI, 94.

⁵² Kâtip Çelebi, a.g.e., I, 224.

⁵³ Ahmed-i Eflâki, *Menakabu'l-Arifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, 2. bs., Ankara 1980, II, 933.

Ayrıca bkz. *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, II, 298.

⁵⁴ Edward G. Browne, a.g.e., s. 496. Bu eserin Farsça çevirisinde (s. 183) İngilizce metindeki *Bahru'l-Hakâyik* ibaresi yanlışlıkla *Bahru'l-Hakika* şeklinde gösterilmiştir.

⁵⁵ Bk. Kâtip Çelebi, a.g.e., II, 1181, Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 787, 804.

⁵⁶ *Risâle-yi Işk u Akl*, Mukaddime, s. 30-33.

⁵⁷ Hamid Algar, "Bahru'l-Hakâ'ik ve'l-Me'âni", DİA, IV, 515-516. Bu maddenin bibliyografyasında Necmuddîn-i Râzî'nin *Risâle-yi Işk u Akl* adlı eseri yanlışlıkla Necmuddîn-i Kubrâ'ya ait olarak gösterilmiştir.

⁵⁸ *Risâle-yi Işk u AM*, Mukaddime, s. 28.

⁵⁹ *Mirsâdu'l-firid*, Mukaddime, s.50; Ahmed Ateş, a.g.m., s. 111.

⁶⁰ Âzer-i Bigdili, *Âteşkede*, s. 222.

⁶¹ Muhammed Ali-yi Tebrîzî, *Reyhânetu'l-Edeb*, IV, 170

⁶² Şemseddin Samî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, VI, 4567.

⁶³ Câmî, a.g.e., s. 435.

⁶⁴ Munzevî, a.g.e., III/2, 1044.

⁶⁵ Muhammed Taki-yi Bahar, *Sebk-şinâsi*, III, 22.

⁶⁶ *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 51.

⁶⁷ Safâ, a.g.e., s. 1196.

⁶⁸ *Mirsâdu'l-İbâd*, Mukaddime, s. 53.